

ҚОНЫСБАЙ КАМАЛОВТЫҢ ДӨРЕТИҮШИЛИГІН ҮЙРЕНИҮДІҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЕЛЕРІ

К.Алламбергенов – филология илимлерінің докторы, профессор
Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлік педагогикалық институты

Қ.А.Юсупов – филология илимлерінің кандидаты, доцент
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлік университети

Таянч сұзлар: стиль, метод, жанрлар, тил, публицистика.

Ключевые слова: стиль, метод, жанры, язык, публицистика.

Key words: style, method, writing, genres, language, publicists.

XX ғасырдың 60-80-жыллары қарақалпақ әдебиетінің илиминде ізертлеуді талап етіп тұрған теориялық мәселелер жүде көп еді. Солардың ішінде, жазыушылардың жеке дөретіушілігін, әдеби жанрларды, көркем методты ізертлеу әдебиетінің илиминдегі ең әхмийетлі машқалалардан есапланды. Бул машқалаларды ізертлеуде белгили алымлар М.Нурмухамедов, С.Ахметов, Қ.Мақсетов, А.Пахратдинов, К.Мәмбетов, Қ.Камалов, А.Пирназаров, С.Бахадырова хәм тағы басқалар өз үлеслерін қосты. Әсиресе, усы мәселелер бойынша алым хәм сыншы Қ.Камаловтың бир неше илимий ізертлеу жұмыстары, сын мақалалары хәм методикалық мийнетлери баспадан жарық көрди. Белгили алымның илимий дөретіушілігі бойынша С.Ахметов, М.Нурмухамедов, Қ.Мақсетов хәм тағы басқа илимпазлар тәрәпинен жоқары баға берилди. Илимпаз Қ.Камалов миллий әдебиетімізды тереңнен ізертлеп, повесть жанрының пайда болуы хәм қәлиплесіу мәселелеріне байланыссы «Қарақалпақ повести» («Жанрдың эволюциясы», Нөкіс, 1978) атамасындағы монографиясын, әдебиеттің гейпара мәселелери бойынша «Кәрұан басы» (Нөкіс, 1983) деген илимий теориялық мақалалар топламын, Қарақалпақ әдебиетінде методлардың пайда болуы, дөреуі хәм қәлиплесіуіне байланыссы «Қарақалпақ әдебиетінде көркем методтың эволюциясы» (Нөкіс, 1988) атамасындағы монографиясы, әдеби критикалық мақалалар жыйнағы бойынша «Дала бүркіті» (Нөкіс, 1990) деген илимий мийнетін баспада жәриялады. Усылардың ішінде, қарақалпақ әдебиетінің илими тарихында салмақты орынды ийелейтуғын илимий мийнети - бул «Қарақалпақ әдебиетінде көркем методтың эволюциясы» деген монографиялық жұмысы болып, онда көркем методтың ишкі факторы, пайда болуы хәм қәлиплесіуі, раўажланыу мәселелери қарақалпақ әдебиеті бойынша тутас ізертленген. Монография композициялық жақтан шебер қурылған, бапларға хәм бөлімлерге дурыс бөлінген. Бул мийнеттің баспадан шығуы үшін профессор С.Ахметов, Қ.Мақсетов, А.Пахратдинов хәм С.Ниетуллаевлар сын пикирлерін билдирген. Кирисіу бөлімінде көркем методты ізертлеудің тийкарғы мақсети хәм ұазыйпалары, илимий жаңалығы, көркем метод бойынша ізертленген илимий мийнетлерден силтемелер алып, теориялық пикирлерін раўажландырған. Мәселен, Н.Жапақов [1], Қ.Камалов [2] хәм С.Бахадыровлардың [3] илимий мийнетлери баспадан шықты. Бирак, бул мийнетлерде қарақалпақ фольклоры хәм революцияға шекемги қарақалпақ әдебиетінде көркем метод мәселелери илимий теориялық жақтан толық ізертленіп шешимін таппаған. Сонлықтан, Қ.Камалов көркем метод мәселесін докторлық жұмыс ретінде ізертлеп, қарақалпақ әдебиетінде көркем метод эволюциясын толық хәм тутас ізертлеп белгили бир шешімге келген еді. Көркем метод деген не? Бул мәселе бойынша белгили илимпазлар Л.И.Тимофеев, В.Д.Сквозников, И.Султанлардың илимий мийнетлерінен силтемелер алып, пикирлерін әдеуір раўажландырып, олардың көркем методқа болған көзқарастары хәр қыйлы билдирілген. Көркем метод хәққінде сорауға Л.И.Тимофеев «Көркем метод...- творчествоның белгили тарихый өзгешелигіне байланыссы түсиник, ол жазыушылардың өмир кубылыс, таңлау хәм бақлау принциптерінің өзи дегенди аңлатады» - деп жуауап

берсе, И.Султан «метод-көркем өмирди дөретіушінің таңлаған хәқыйқатлыққа творчестволық қатнасының улыуа творчестволық принципі яғный көркем шығармада турмыс хәқыйқатлығын қатты сәулендіріу принципі» - деген пикирлери келтирилген [4].

Жұмыстың биринши бабында «Революцияға шекемги қарақалпақ фольклорында өмир шынлығының сәулетленіуі» деген мәселе бойынша пикирлер айтылған. Өз пикирлерін теориялық хәм илимий жақтан байытуға белгили илимпазлар В.Е.Гусев, Н.Дәуқараев, Р.Бердибаев (қазақ илимпазы), В.М.Жирмунский хәм тағы басқа алымлардың фольклор хәм жазба әдебиетте ізертленген мийнетлерінен орынлы силтемелер келтиріп өткен. Фольклорды арнаулы ізертлеуші илимпаз Б.Е.Гусев фольклордың барлық жанрлары, қосықлар, мифлер, ертекерлер, аңыз сөзлер, әсаналар, жұмбақлар, бәдик, гүлапсан хәм қахарманлық дәстанлардың дәслепки формалары пайда болғанлығын атап өтсе, илимпаз бул пикирлерге өз теориялық қатнасын билдиріп өтеді. Усы мәселе бойынша дәслепки пикирлерди билдирген қарақалпақ әдебиеті тарихын биринши рет тутас ізертлеуші Н.Дәуқараевтың илимий көзқарастарын басшылыққа алған. Биринши бапта профессор Қ.Камалов қарақалпақ фольклорында көркем методтың тийкарғы дереклери бар екенлігін айта келип, «Қарақалпақ фольклорында таза бир көркем метод жоқ» [5] - деген орынлы пикирди билдиреди. Сонлықтан, қарақалпақ фольклорында мифологиялық, фантастикалық, романтикалық хәм реалисттик сәулетлеулер араласып келеді. «Қарақалпақ әдебиетінде көркем методтың эволюциясы» деген монографияның екінши бабы «Қарақалпақ әдебиетінде реализм методының пайда болуы хәм қәлиплесіуі» деп аталып, онда қарақалпақ әдебиетінің илиминде 60-80-жыллары қарақалпақ жазба әдебиетінің тарихы хәққінде жазылған илимий мийнетлерге шолуы исленип, өзинің жазба әдебиетте реализм методының пайда болуы хәққінде ізертлеу жұмысын алып барды. Бул мәселе хәққында М.Нурмухамедов [6], И.Сағыйтов [7], Ә.Насуруллаев [8], Х.Хамидов [9], К.Мәмбетов [10] хәм Н.Жапақовлардың [11] мийнетлеріне таллау жасап, XVIII-XIX ғасырлердеги қарақалпақ әдебиетінде реализм методының қәлиплесіуінің бир белгиси сыпатында тарихый темада шығармалар дөретіу дәстүрлерінің пайда болуы менен байланыссы болғандығын көрсетеді. Изертлеуші Қ.Камалов бул мәселелерди былайынша дәлиллеп береді: 1) XVIII-XIX ғасырлердеги қарақалпақ поэзиясының әкіллери халықтың социаллық-тарихый өмірінің раўажланыуын реализм методы тийкарында көрсетіуі шығармаларда қахарманлардың типик образын дөретіу арқалы әмелге асырды. 2) XVIII-XIX ғасырлердеги қарақалпақ поэзиясында қахарманлар образының типиклігі, биринши гезекте, шайырлардың образы арқалы көринеді. 3) XVIII-XIX ғасырлердеги қарақалпақ жазба әдебиетінде реализм методының қәлиплесіуінің бир белгиси сыпатында авторлардың, жеке шайырлардың реал типик образларының пайда болуында көринеді. 4) XVIII-XIX ғасырлердеги қарақалпақ шайырларының эпикалық шығармаларында халықтың тарихый тәғдири, социал-экономикалық өміри үшін типик жағдайлар, ұақыялар сәулетленіп, оларда типик қахарманлардың образлары дөретиледі. Солай етип, белгили алым Қ.Камалов бул мийнетінде көркем методтың қәлипле-

сиуиниң усындай белгилерин көрсетип берген. Монографияның үшінши бабы «Қарақалпақ әдебиятында социалисттик реализм методының пайда болуы ғәм қәлиплесиуи» деп аталып, онда Қ.Әўезов, С.Мәжитов, Қ.Ерманов, Ж.Аймурзаев, Н.Дәўқараев, Ә.Өтепов, М.Дәрибаев, А.Муўсаев, А.Дабылов, С.Нурымбетовлардың дәретіўшилиги бойынша илимий теориялық пикирлерин билдирген. Биз монографияның бул бабын таллаў бүгинги әдебияттаныў илиминиң табыслары менен бағалайтуғын болсақ, мақсетке муўапық болмайды. Өйткени, социалисттик реализм методы көркем әдебиятта 80-жыллардың ақырына шекем қолланылып, ғәрезсизлик дәўирден баслап әдебияттаныў илиминде өз күшин жойытты. Соған қарамастан алымның «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы» деген мийнети-әдебияттаныў илиминде теориялық ғәм илимий жақтан бағалы монографиялық жұмыс.

Солай етип, алымның қарақалпақ әдебияттаныў илиминдеги үлкен жетискенликлериниң бири - қарақалпақ повестиниң пайда болуы, қәлиплесиуи ғәм раўажланыуы усаған мәселени арнаўлы изертлеп, бириншилерден болып повесть жанрының қәсийетин теориялық ғәм илимий жақтан М.Дәрибаев, Ә.Шамуратов, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, Ә.Хожаниязов ғәм тағы басқалардың повестилери тийкарында ашып көрсетип, кандидатлық жұмысын табыслы жақлады. Екиншиден, Орта Азия ғәм Қазақстан халықлар әдебиятында аз изертленип атырған проблемалардың бири - бул көркем әдебияттың көркем метод эволюциясы болды. Усы мәселе бойынша Қ.Камалов үлкен илимий жаңалық ашып, көркем метод эволюциясының фольклор ғәм жазба әдебияттағы белгилерин толық изертлеп өз ўақтында докторлық жұмысын табыслы жақлады. Булардан басқа алымның «Кәрўан басы» илимий топламы 1983-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан жарық көрди. Бул китапқа илимпаздың бир неше көлемли мақалалары, изертлеў жұмыслары киргизилген. Топламда «Сүүретлеўдиң мифологиялық- фантастикалық элементлеринен реализм методына», «Фольклор ғәм жазба әдебият», «Тарийхый темадағы шығармалардың қәлиплесиуи жоллары», «Дәўир талабы ғәм әдебиятымызда тарийхый теманың сүүретлениуи», «Кәрўан басы», «Алымның жолы» (Әдебий сыпат), «Өмир ышқысында» усаған илимий мийнетлери ғәм теориялық сын пикирлери киргизилген. Хәр бир илимий мақалада белгили әдебий теориялық мәселелер изертленген.

Илимпаздың «Сүүретлеўдиң мифологиялық- фантастикалық элементлеринен реализм методына» мақаласында XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ аўызеки халық дәретпеси менен жазба әдебиятындағы көркем метод мәселеси қалай пайда болғанлығы изертленеди. Илимпаздың анықлаўынша: «Реализм методы халқымыздың жәмийетлик санасының көркем ойының жетилисиуи менен бирге мифология-фантастикалық элементлерден реалисттик сүүретлеўди ийелеўге, оннан реализм методына өсип өткен.» [12] -деген жуўмаққа келген еди. Илимпаздың «Фольклор ғәм жазба әдебият» деген мақаласында реализмнің пайда болуында фольклордың әхмийети үлкен екенлиги фактлер менен дәлилленип өтилген. Фольклорлық шығармалардың текстлери әўладтан әўладқа өтип, өмир шынлығын сүүретлеўдиң, қахарман образын жасаўдың улыўма фольклорлық усулларын жетилистирсе, жазба әдебияттың ўәкиллери дәретіўшилигинде өмир шынлығын сүүретлеў, қахарман образын жасаў ғәм шығарманың көркем формасын белгилеўдеги жеке шайырлық шеберликлерин ашып көрсетеди. Оның илимий пикирлери, теориялық ойлары бүгинги ғәрезсизлик дәўириндеги әдебияттаныў илимий тарийхы ушын да әхмийетин жойытпады. Алымның

илимий мақалалары теориялық жақтан салмақлы ғәм терең ойда жазылған.

Бүгинги әдебияттаныў илиминде ғәм педагогика тараўында айтарлықтай үлкен өзгерислер болып атыр. Хәр қандай әдебияттың баҳаланыуы бул сыншыларға байланыслы. Сыншылар жетерли баҳа айта алмаса, сол жерде әдебий процессте раўажланбайды. Усы көзқарастан Қ.Камалов 80-90-жыллары әдебият теориясы, сыны ғәм оқыту методикасы бойынша бир неше илимий мақалаларын жазды. Жоқарыда таллап өткенимиздей, еки монографиясы әдебияттаныў илиминиң раўажланыуына үлкен тәсир жасаған болса, оның жазған мектеп, жоқары оқыў орынлары ушын арналған сабақлықлары да еlege шекем өзиниң әхмийетин жойытпады.

Белгили методист алым Қ. Камалов улыўма билим беретугын орта мектеп ушын әдебият бағдарламаларын бир неше мәрте қайта ислеп шықты [13]. Әдебият бағдарламасы мектепpler ушын сапалы ғәм методикалық талапларға муўапық исленген. Бул бағдарламадағы айырым методикалық мәселелерди бүгинги дүзиллип атырған бағдарлама ушын басшылыққа алады. Қ.Камалов, С.Ахметов, З.Айжановлардың дүзген әдебият бағдарламасы («Билим», 1991) тийкарынан түсиник хат, бағдарлама бөлимлери (5-11-классларға материаллардың бөлистирилиуи), класстан тыс оқыў ушын әдебиятлар дизими, оқыўшылардың әдебияттан алған билими ғәм көнликпелерин баҳалаў усаған бөлимлерге ажыратылған. «Түсиник хат» деген бөлимде бағдарламада берилген материалларды методикалық жақтан үйрениў усуллары көрсетилген. Бағдарламаның түсиник хатында: «Әдебият жасларды өмир ушын әдебиятлар дизими, оқыўшылардың әстетикалық кураллардың бири. Оқыўшылардың ой- өрисин өсириўде, олардың жазба ғәм аўызша сөз байлығын, саўатлылығын раўажландырыўда әдебият пәниниң ўазыйпалары үлкен» [14] деген методикалық пикирлер еlege шекем өз қәдирине, баҳасына ийе.

Белгили әдебиятшы Қоңысбай Камаловтың «Дала бүркити» деген әдебий критикалық мақалалар жыйнағы 1990-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан 2000 данада басылып шыққан еди. Бул топлам негизинен үш бөлимнен турады. I бөлимге «Бүгинги проза ғәм унамлы қахарман проблемасы», «Бүгинги поэзия ғәм дәўир талабы», «Шығарма мәңгилик болсын» деген ойлар ғәм болжаўлар бағдарында жазылған теориялық мақалалары киргизилген. II бөлим «Гейпара сөз шеберлери ҳаққында» деп аталып, оған «Жүреги партияға ғәм халқымызға берилген жазыўшы», «Дала бүркити», «Интернационалист алым», «Н.Дәўқараевтың көркем шығармалары», «Машақатлы излениулерден кейин», «Қарақалпақ әдебияттаныўшылық белгили ўәкили», «Дәўир талабы менен бирге» деген проблемалық мақалалары киргизилген. III бөлим «Рецензиялар» деп аталып, бунда «Мәргия», «Әдебияттаныў илимине қосылған жаңа үлес», «Баҳалы изертлеў», «Зәрүрли коллнба», «Тарийх-бүгин халық хызметинде», «Тиллеринен дүр шашса...», «Шийкилик кимде жоқ», «Поэзияға терең пикир ғәм жаңа ойлар керек», «Көркем әдебиятты шебер оқытайық», «Көркем әдебияттың тили ҳаққында», «Кишкене соқпақтан үлкен гүзарға», «Дүнья әдебияттың данышпан ўәкили», «Ким сүйип тыңламас дуўтар намасын...», «Талантлы илимпаз, атаклы устаз», «Алатаўдың сәўир самалы есип тур», «Манас» елинде», «Дыққат ғәм итибар керек», «Кимди саўатлы деймиз», «Көркем сөздиң құдиретли устасы», «Адамгершилигим-арым-намысым», «Идеал шайырлар да, қахарманлар да керек», «Қарақалпақ фольклористикасының үлкен ўәкили» деген сын мақалалары орын алған. Қоңысбай Камаловтың хәр бир мақаласы белгили бир проблемаға қурылғанлығы менен өзгешеленип турады. Оның «Бүгинги поэзия ғәм дәўир талабы» де-

ген шолыў мақаласы 1983-жыллар поэзиясындағы жетискенлик хám кемшиликлерине арналған. Оның «Шығарма мәңгилік болсын...» деген шолыў мақаласында 1984-жылдағы қарақалпақ прозасының жетискенликлери хám табыслары туўралы пикирлер айтылған. XX әсирдеги қазақ әдебиятының бийик шокқысы М. Әуезовтың өмири хám дөретиўшилигине арнап «Дала бүркити» деген портретлик мақаласын арнады. Және де илимпаздың «Машақатлы излениўшиликлерден кейин» деген мақаласында 50-жылларынан баслап драматургия тараўында үлес қосып киятырған драматурглердің бири Пирлепес Тилегеновтың дөретиўшилигине байланыслы сын пикирлери билдирилген. Жазыўшының «Әмиў қахарманлары», «Даўылпазлар», «Көлеңке», «Инсан тәғдири» хám тағы басқа драмаларына филологиялық таллаў ислеген. Хәр бир драмасының сюжети, образ жасаў мәселелерине үлкен дыққат аўдарып, ондағы жетискенликлерге тоқтап өткен. Солай етип, П.Тилегеновтың драматургия тараўына қосқан үлесин дурыс ашып көрсеткен.

Қарақалпақ әдебиаттаныў илими тарийхында ги-реўли орны бар алымлар Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Қ.Әуезов, О.Кожуров, И.Сағытовлардың қарақалпақ әдебиаттаныў илими тарийхына, пән сыпатында система-ластырыў ислерине, әдебиятымыздың тийкары мәселелерин раўажландырыўға қосқан үлеслери хаққында әҳмийетли теориялық сын пикирлер билди-рип хám олардың илимий мийнетлерин дурыс баҳалады.

Хақыйқатында да, Қонысбай Камалов 70-80-жыллары илимий мақалаларды өнимли жазды. Оның жазған мақалалары бир-бириниң мазмундан қайтала-майды. Көпшилик мақалалары рецензиядан ибарат. Белгили алым әдебиаттаныў илиминде болып атырған хәр бир әдебий процесске, жаңалықларға дыққат пенен карап, хәр бир жаңалықты, жетискенликлерди ўақтында жеткере алды. Оның «Әдебиаттаныў илимине қосылған жаңа үлесі» деген рецензиясы Өзбекстан Илимлер ака-демиясының «Фан» баспасы рус тилинде басып шығарған «Қарақалпақ совет әдебиятының тарийхы» атлы китаптың жетискенликлерине арналды. Илимпаз «Баҳалы изертлеў» сын мақаласында әдебиатшы Ж.Нарымбетовтың «Қарақалпақ романы» деген моно-графиясына сын билдирип, мийнеттиң бөлимлерине терең таллаў ислеген. Сондай-ақ, ол «Қарақалпақ рома-ны» монографиясы әдебиаттаныў илиминдеги та-быслардың бири деп жоқары баҳа берген. Алымның «Зәрурли қолланба» рецензиясында С. Ахметовтың «Әдебиаттаныў терминлериниң қысқаша сөзлиги» атлы мийнети бойынша сын пикирлер билдирилген. Сыншы Қ.Камаловтың хәр бир сын мақаласы ықшам хám түси-никли жазылған. Оның рецензияларында теориялық хám илимий пикирлер тығыз жәмленген. Қәлеген көркем шығарма, илимий мийнет, жазыўшы дөре-тиўшилиги бойынша жазылған сын пикирлери белгили теориялық жуўмаққа келип, әдебиаттаныў илиминиң

тарийхында қайталанбас сыншы-әдебиатшы екенлигин көрсетип тур. Сонлықтан профессор Қ.Камаловтың жазған рецензиялары бүгинги күн талабына да толық жуўап береді. Илимпаздың «Тарийх-бүгин халық хызметинде» деген рецензиясы Өзбекстан Қахарманы, жазыўшы Т. Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясына арнап жазылып, онда жазыўшының ро-манындағы сюжет курыў, образ жасаўдағы шеберли-клери ашып көрсетилген. Сыншы «Қарақалпақ дәстаны» дөретпесине жоқары баҳа берип, романдағы қахарман образлары тарийх пенен байланыслы шебер сүүретленгенлигин айтып өтеді.

Белгили сыншы Қ.Камалов «Шийкилик кимде жоқ» рецензиясы тәсирли жазылған илимий мақалалар-дың бири. Бул мақалада жазыўшы О.Әбдирахмановтың «Босаға» романы әдеўир талланып, оған сын пикирлер айтылған. Алымның бул рецензиясы бүгинги әдебиат-таныў илиминде де өзиниң теориялық пикирлери менен баҳалы. Соның менен бирге, 1985-жыллардағы поэзия-ның жетискенликлери хаққында «Поэзияға терең пикир хám жаңа ойлар керек» мақаласы, қарақалпақ әдебиат-тын оқытыў мәселелерине байланыслы «Көркем әдеби-ятты шебер оқытайық» рецензиясы, әдебиаттаныў или-минде көркем шығарма тили бойынша жазылған мақалалары әдеўир тәсирли хám эстетикалық та-лапларға муўапық жазылған. «Көркем әдебиаттың тили хаққында» жазылған сын мақаласында белгили алым-лар В.В.Виноградов, Л.И.Тимофеев, З.Қабдолов, И.Султанның теориялық пикирлерин басшылыққа алып, көркем шығарманың тили хаққында теориялық ойларын байытқан. Мақаланың теориялық хám илимий әҳмийети ғәрезсизлик дәўирдеги әдебиаттаныў или-минде елеге шекем қунын жойытпады. Булардан басқа «Дыққат хám итибар керек», «Көркем сөздин күдиретли устасы», «Идеал шайырлар да, қахарманлар да керек» деген сын мақалалары әдебиаттаныў илиминдеги тео-риялық мәселелерге хám әҳмийетли машқалаларға кара-тылған. Усылайынша алымның «Дала бүркити» или-мий теориялық хám сын мақалалар топламы ғәрезсиз-лик дәўирде әдебиаттаныў илими менен шуғылла-ныўшы жас әдебиатшылар ушын теориялық хám мето-дикалық жактан үлкен әҳмийетке ийе.

Улыўмаластырып айтқанда, әдебиаттаныў илимине салмақлы үлес қосып кеткен алымлардың бири филоло-гия илимлериниң докторы, профессор Қонысбай Кама-ловтың «Қарақалпақ повести», «Қарақалпақ әдебиат-тында көркем методтың эволюциясы», «Дала бүркити», «Кәрўан басы» усаған мийнетлери бүгинги әдебиатта-ныў илими ушын да керекли деп есаплаймыз. Болажақ алымлар, үлкен илимий хызметкер-излениўшилер, ма-гистрантлар, студентлер ушын бул мийнетлер жүдә баҳалы. Өйткени, олар өзлериниң илимий мийнетле-ринде алымның изертлеў жумысларынан силтемелер алып, теориялық билимлерин хám пикирлерин жетили-стирип барады.

Әдебиатлар

1. Жапақов Н. Революцияға шекемги Қарақалпақ әдебиатында реализм мәселелеси. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972.
- 2..Мақсетов Қ. «Қарақалпақ фольклорының көркем метод мәселесине. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971.
3. Бахадырова С.Және де изертлениўи керек проблема. //«Әмиўдәрйя» 1981, №8-сан.
4. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиатында көркем методтың эволюциясы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 6-б.
5. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиатында көркем методтың эволюциясы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 58-б.
6. Нурмухамедов М.К. Қарақалпақ жазба әдебиатының дереклери хаққында. // «Әмиўдәрйя» 1968, № 6, 106-б.
7. Сағытов И. Әдебиат тарийхын қайсы дәўирден баслаў керек? //«Әмиўдәрйя» 1968. № 11.
8. Насуруллаев Ә. Халқымыздың тарийхый - әдебий мийрасы хám байланыс мәселелери. // «Әмиўдәрйя» 1973. № 6.
9. Хамидов Х. «Ески қарақалпақ тилиниң жазба естеликлери». –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
10. Мамбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебиаты. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1976.
11. Жапақов Н.Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиатында реализм мәселесине. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972.
12. Камалов Қ. Кәрўан басы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983. 44-б.
13. Улыўма билим беретугын орта мектеп программалары. Әдебий. (V-XI класслар ушын). –Нөкис: «Билим», 1991, 1995, 1998..
14. Улыўма билим беретугын орта мектеп программалары. Әдебий. (V-XI класслар ушын). - Нөкис: «Билим», 1991. 3-б.

Маколада филология фанлари доктори, профессор Қ.Камаловнинг илмий-тадқиқот ишлари кўриб чиқилган.

В статье рассматриваются научно-исследовательские работы доктора филологических наук, профессора Қ.Камалова.

In the article research works of the Doctor of the philological sciences, professor Q.Kamalov.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ИЗЕРТЛЕҮ МӘСЕЛЕЛЕРІ

М.Д.Бекбергенова - филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: типология, типологик алоқалар, асарлар, жанр, сюжет, образ.

Ключевые слова: типология, типологические связи, произведения, жанр, сюжет, образ.

Key words: typology, typological connections, works, genre, plot, image

Әдебиеттаныў илиминде типологиялық байланыслар, генетикалық хәм әдебий байланыслар деп ата-латуғын машқалалар бар. Типологиялық байланыслар бул әдебий кубылыслар арасындағы (шығармалар, жазыўшылардың улыўма стили, әдебий ағымлар хәм бағдарлар) пүтин бир дәўир әдебиетлар арасындағы объектив байланыслар, жақынлық түсиниледи.

Типологиялық жақынлық жәмийеттиң раўажланыў басқышларындағы уқсаслық жағдайларға байланыслы болады. Бирақ жазыўшылардың өзлери ушын бул типологиялық уқсаслықлар олардың дәретиўшилигинен бийгәрез болады. Типологиялық байланысларды генетикалық байланыслардан айырып билиў керек. Мәселен, романтизм методы аркалы реализмның қәлиплесиўи, я болмаса контакт байланыслар – Байрон, Пушкин, И.Юсупов.

Типологиялық байланысларды анықлаў қандай мақсетте болады? Социал – тарийхый жағдайлардан келип шыққан әдебиеттиң раўажланыў нызамлылықларын үйрениў ушын керек, изертлеў ушын. Себеби, жақын социаллық – тарийхый хәм идеологиялық жағдайларда бир-бирине жақын жазыўшылар дәретиўшилигиниң түрлерин хәм типлерин туўдырады. Олар әдебий бағдарларды хәм ағымларды пайда етеди.

«Типология» түсиниги XVIII әсирден баслап қәлиплеседи. Бирақ, әдебиеттаныў илиминде бул термин ол уақытта пайдаланылмады. Әдебиет ҳаққындағы илиминде компаративистлик бағдар салыстырмалы тарийхый типологиялық байланысларды изертлеген. Д.Денлон, Бекрей, Александр Веселовский, Либрехт, Келлер, Кирпичников, Алексей Веселовский салыстырмалы тарийхый типология машқаласы менен шуғылланған.

Көркем типология мәселелери Г.Гуковский, Б.Жирмунский, В.Пропп, А.Смирнов, А.Скафтымов, Н.Конрадлардың мийнетлеринде изертленген. Типологиялық байланысларды изертлеўдиң тийкаргы қағыйдалары:

1. Типологиялық жақынлықлардың тарийхый шара-ятлардан келип шығыўын есапқа алыў.

2. Әдебиеттиң тутас кубылыслары арасындағы типологиялық байланысларды анықлаў.

3. Миллий әдебиетлар арасындағы өз ара типологиялық қатнасты анықлаў.

Типология деген термин затлардың яки кубылыслардың хәр түрли типлер арасындағы қатнасты көрсететуғын классификация деген мазмунды билдиреди. Бул өз ара типологиялық байланысларды изертлеў, әсиресе, әдебий методларды үйрениўде жемисли болды. Мәселен дүнья әдебиаты тарийхында реализм методының раўажланыў характери – Ояныў дәўириниң реализми, ағартыўшылық дәўири реализм, критикалық реализм хәм олардың хәр қайсысының ишинде бир неше ағымларға бөлиниўи.

Эпос жанрының раўажланыўында типологиялық машқала әдебиеттаныў илиминде хәр қыйлы пикирлерди пайда етти.

«Эпос» деген термин грек тилинен алынған хәм қахарманлық ҳаққындағы сөз деген мәнисти аңлатады. Әдебиет теориясы сабақлығының авторы Л.И.Тимофеев эпос терминиң еки мәниси бар дейди. Биринши – тарийхый әдебий мәнисинде эпос деп халық поэмаларын хәм ертеклерин атайды (антик дәўириндеги эпос, орыс халық эпосы хәм т.б.). Екинши – теориялық мәнисинде эпос деп жанрды айтады, оның тийкаргы белгиси-инсан характерлериниң кең түрде сүүретлениўи. Эпос баянлаўшы жанр, деп белгилейди Тимофеев. Адамның турмыслық жолы баянланады, ол қатнаскан ўақыялар сүүретленеди, оның ислеген ислери адамлар менен қатнасы хәм т.б. Баянлаўшы жанр қарақалпақ аўыз еки әдебиатында әйемги заманлардан бери қәлиплесип киятырған. Қарақалпақ халық дәстанлары «Алпамыс», «Қоблан», «Қырық қыз» хәм т.б. баянлаўшы жанрдың бизиң аўыз еки әдебиатымызда ертеден пайда болғанын дәлиллейди. Аўкам дәўириндеги әдебиеттаныў илиминде қарақалпақ әдебиатының эпикалық жанры, яғный, проза кеш раўажланған деп айтылып келди. Соның ушын да, қарақалпақ миллий әдебиаты ҳаққында жазған илимпазлар З.С.Кедрина, З.Османова, В.Оскоцкий хәм т.б. қарақалпақ әдебиатын младописьменная литература (жазба әдебиаты кеш раўажланған) деп баҳалады.

Баянлаўшы жанр я болмаса эпикалық жанр қарақалпақ классикалық жазба әдебиатында да болған, буған мысал ретинде Жийен жыраўдың «Посқан ел», Әжинияздың «Бозатаў», Бердақтың дәстанлық шығармаларын атап өтиўге болады. Демек, эпикалық жанрдың тийкары қарақалпақ аўызеки хәм классикалық жазба әдебиатында дәстүр болған. Бирақ эпикалық жанрдың формалары – гүрриң, повесть, роман қарақалпақ әдебиатының XX әсирдиң 30-жылларынан баслап баспадан шығады. Егер де эпикалық жанр қарақалпақ әдебиатының ерте дәўирлерден баслаған миллий дәстүри болса, оның формалық түрлериниң дереклерин изертлеў – бул әдебиеттаныў илиминдеги типологияның машқаласы екенин белгилейди.

Қарақалпақ әдебиеттаныў илиминде гүрриңниң, повестьтиң, романның пайда болыўы, қәлиплесиўи, раўажланыўы М.К.Нурмухаммедов, Қ.Султанов, Ж.Нарымбетов, Қ.Камалов, С.Баҳадырованың илимий мийнетлеринде кең түрде изертленди. Ал, қарақалпақ эпикалық жанрының генетикалық хәм типологиялық байланыслары ҳәзирги күнги әдебиеттаныў илиминиң толық изертленбеген машқаласының бири болып табылады.

Өзбекстан Қахарманы, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Халық жазыўшысы Т.Қайыпбергенов XX әсир қарақалпақ әдебиатында жетекши жазыўшы, қарақалпақ прозасын тереңлестирип, кеңейтип раўажландырған, эпикалық жанрдың хәр қыйлы формаларын дәреткен көркем сөз шебери. Жазыўшының қарақалпақ прозасында ең дәслепки адымы болып есапланған 1961-жылы баспадан шыққан «Блокнот сөйлейди» гүрриңлер топламы. Бул толамға «Алжасықтың ақыры», «Арза»,